

צחקנו כל כך בגטו

"ללא הומור היינו מתאבדים", ספר שיתפרסם בקרוב בהוצאת מרכז יד ושם, בוחן סוגיה רגישה: הומור כמנגנון הגנה בשואה. המחברת, חיה אוסטרובר, טוענת שחלק מהיהודים בגטאות ובמחנות השתמשו בהומור כביטוי למרד רוחני, שעזר להם לשמור על צלם אנוש "כשרק באנו לאושוויץ, כולם רצו לחלון לראות", סיפרה לילי ריקמן, יהודייה-הונגרייה שהגיעה ברכבת למחנה ההשמדה הנאצי ב-16 ביוני 1944, בהיותה בת 23. אבל נוסעי הרכבת לא הצליחו, לדבריה, לראות דבר, שכן "החלון היה מסורג. חלון קטן. גם אני רציתי לראות איפה נמצאים. אז חברה שאלה: מה את כל כך רוצה לראות? אמרתי: אני פשוט רוצה לראות את הכרטיסן, מפני שאין לי כרטיס. אני רוצה לראות מתי הוא יעלה".

ריקמן לא היתה היהודייה היחידה שדווקא בעיצומם של המאורעות האיומים של שואת יהדות אירופה אזרה עוז לצבוע את המציאות בגוונים הומוריסטיים. היו עוד רבים שנהגו כמוה, אך לאחר השואה, אלה מביניהם ששרדו העדיפו לרוב להימנע ממתן עדות פומבית על חוויות ההומור שהיו להם באותה תקופה.

"רבים מהניצולים סברו כי אם יספרו כיצד צחקו והתבדחו באותם ימים, הדבר יחשב לזילות השואה", אומרת ד"ר חיה אוסטרובר, מרצה לפסיכולוגיה במכללה האקדמית בית ברל ומחברת הספר "ללא הומור היינו מתאבדים", שיראה אור בקרוב בהוצאת מרכז יד ושם. לדבריה, "הניצולים הרשו לעצמם לצחוק רק בחוגים פרטיים, עם חברים שהיו עמם אז בגטאות ובמחנות הריכוז. הם חששו מהתגובות והניחו שאם יספרו על ההומור, שומעיהם עלולים לחשוב שהם לא סבלו כל כך באותה עת, או שהם עצמם אינם רציניים".

רובינשטיין, "הליצן של גטו ורשה". משוגע או האיש הכי מפוכח בגטו (תצלום באדיבות ארכיון בית לוחמי הגטאות)

ספרה של אוסטרובר הוא ניסיון חלוצי להבנת התפקידים הפסיכולוגיים שמילא ההומור בקרב מקצת היהודים - אף כי לא כולם - בעת מלחמת העולם השנייה, עניין שכמעט לא נחקר בעבר. הספר מבוסס על עבודת דוקטור שכתבה אוסטרובר באוניברסיטת תל אביב. שמו נלקח מדבריה של ינינה ברנדוין-ז'מיאן, ניצולת גטו ורשה ואחת מ-55 ניצולי שואה, כולם אזרחי ישראל, שהסכימו להתראיין למחקר ולספר כיצד נעזרו בהומור באותם ימים אפלים.

כשהחלה אוסטרובר במחקרה, הזהירו אותה היסטוריונים בכירים כי אין טעם לחפש היבטים הומוריסטיים בחייהם ובנסיבות מותם של היהודים בשואה. ואולם, מהשיחות שהיא קיימה עם ניצולים ומקריאת עדויות עולה, לדבריה, ש"גם באותם תנאים נוראיים, הומור שימש מנגנון הגנה בריא, שסייע ליהודים להתרחק מהמציאות ולראותה מזווית אחרת. גם אם ההומור לרוב לא שינה את מצבם האובייקטיבי, הרי הוא השפיע על התחושה הסובייקטיבית וסייע באינטראקציה החברתית היום-יומית. בשביל חלק מהיהודים בגטאות ובמחנות שימש ההומור אמצעי ביטוי למרד רוחני, שאיפשר להם להרגיש שהם שומרים על נורמליות ועל צלם אנוש".

חיה אוסטרובר: "רבים מהניצולים סברו כי אם יספרו כיצד צחקו והתבדחו באותם ימים, הדבר ייחשב לזילות השואה" (תצלום: דניאל צ'צ'יק)

ריקמן אמרה לאוסטרובר כי היא סבורה ש"ההומור הציל אותי. לא ראיתי את המציאות, בניתי לי עולם של צחוק. יש לי הרושם שההומור, וזה שיכולתי לראות את המצבים המבישים בתור גרוטסקיים - זה מה שעזר לי להישאר בחיים".

הומור הוא עניין רציני מאוד, כידוע, וספרה של אוסטרובר - אף שהוא מתאר ומנתח את הדרכים המגוונות שבהן הופיע ההומור בימי השואה - חף מכל ניסיון להתבדחות על השואה או על ניצוליה. ניסיונות כאלה נפוצו בחברה הישראלית מאז שנות ה-50, כחלק מהיחס המתנשא, הלעגני והמשפיל כלפי ניצולי השואה שבאו לארץ, ובמידה רבה הם לא נעלמו ממנה עד היום; בדיחות על רכבות, מקלחות, ארובות, מרקים, סבונים ומספרים מקועקעים - כל אלה היו לחלק בלתי נפרד, ולעתים וולגרי במיוחד, של ההווי הכל-ישראלי.

קריקטורות שצייר אריך לסקלי בגטו טרזין (באדיבות משפחת לסקלי, מתוך הספר)

אבל תהום פעורה בין בדיחות אלה, שסופרו בדיעבד, לבין סיפוריהם של הניצולים שעמם שוחחה אוסטרובר, שההומור סייע להם להתמודד עם מאורעות הזוועה בעת התרחשותם. אוסטרובר מספרת שהרעיון הראשוני למחקר עלה כשהדריכה קבוצות נוער ישראלי בביקורים באתרי המחנות בפולין. היא שאלה את עצמה כיצד היתה יכולה לשרוד, אילו חיתה באותה תקופה, ואם ייתכן שההומור - בהיותו אחד ממנגנוני ההגנה הפסיכולוגיים היעילים ביותר - יכול היה לסייע. בחששות מרובים היא פנתה לניצולי שואה, שניאותו לשתף אותה בחוויותיהם, ובהדרגה הבינה כי למרות רגישותו הרבה של העניין, הוא עשוי ללמד כיצד מתנהגים אנשים בסיטואציות קיצוניות כמו אלה שבהן התנסו קורבנותיו של המשטר הנאצי.

"מובן מאליו שהיו הרבה אנשים שלא רצו ולא יכלו לצחוק באותן נסיבות", אומרת אוסטרובר, "אבל היו גם כאלה שעשו שימוש ביכולת לצחוק, שאיפשרה להם להתרחק ולגמד את המציאות. הם צחקו ברגעים הכי קשים, וצחקו הרבה גם על עצמם ועל הגורל הצפוי להם. מבחינה פסיכולוגית, ההומור אינו מבטא הכחשה של המציאות אלא התמודדות עמה: הם ראו את המציאות נכוחה, אבל מנקודת מבט אחרת".

בספרה בודקת אוסטרובר כמה קטגוריות בולטות של הומור, בהתאם לדברי המרואיינים ולעדויות כתובות. אלה סיפרו על "הומור שחור" (למשל, כשאסירים חדשים באו לאושוויץ והופתעו מהמספר הסידורי שקועקע על גופם, הסבירו להם אסירים ותיקים כי מדובר ב"מספר הטלפון לשמים"); הומור שלעג למפקדים הנאצים או ליהודים שנדרשו לסייע בהפעלת מנגנון הרצח (בעונות החורף היו אסירים שהתקנאו בעמיתיהם שעבדו בקרמטוריום, מפני שאלה זכו באספקה קבועה של חום); הומור שעסק במיניות או בהפרשות (המחראות במחנות הריכוז שימשו לדברי המרואיינים מקום מפגש חברתי מרכזי ומכיוון שהיה זה אחד המקומות היחידים שאליהם לא נכנסו השומרים הגרמנים, אפשר היה לדבר בו ביתר חופשיות), הומור של משחקי מלים וכן הומור שביטא תוקפנות ותסכול.

קריקטורות שצייר אריך לסקלי בגטו טרזין (באדיבות משפחת לסקלי, מתוך הספר)

סוג ייחודי של הומור שהתפשט בקרב האסירים עסק באוכל. על רקע אספקת המזון הזעומה והרעב הקשה, רבים נהגו לפנטז על מאכלים אחרים, וגם החליפו ביניהם מתכונים דמיוניים של המנות שבישלו לכאורה. "האוכל והמתכונים היו חלק מהמציאות האחרת, שעליה האסירים יכלו רק לחלום",

אומרת אוסטרובר. "השיחות ההומוריסטיות על האוכל שימשו מנגנון הגנה נגד הרעב התמידי שהיה מנת חלקם, אך היו גם כאלה שטענו שהעיסוק באוכל רק גירה את תיאבונם".

לילי ריקמן, שאחרי מאסרה באושוויץ נשלחה למחנה העבודה פרשניץ שבחבל הסודטים, העלתה רעיון מקורי כיצד להרגיע את הבטן המקרקרת. לאחר שנדחתה בקשה להגדלת מנות המזון שהגישו האסירים במחנה העבודה למפקדים הגרמנים, נתקפו כולם עצבות גדולה. ריקמן אמרה להם: "לו יכולנו להשיג זכוכית מגדלת, אז מיד היא היתה מגדילה את המנות שלנו. איפה משיגים זכוכית מגדלת?"

במקרה אחר, אחת האסירות, שנהגה בדרך כלל להשתתף בהחלפת המתכונים, איבדה את החשק לשיחות כאלה. כמה מחברותיה למחנה שאלו את ריקמן מה קרה לאותה אסירה, וזו השיבה: "נדמה לי שנשרפה לה העוגה". לזכר הרעב והכמיהה למזונות טעימים ומשביעים יותר מאלה שקיבלו, ריקמן וכמה חברותיה, ניצולות המחנה החיות בישראל, נהגו להיפגש פעם בשנה בבית קפה ולחגוג באמצעות אכילת עוגות את הישרדותן.

הומור יהודי שהופנה נגד הנאצים בא לידי ביטוי עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, ומעידה על כך כמאה עדים התבטאות של אדולף היטלר בנאום שנשא ברייכסטאג ב-30 בינואר 1939, במלאת שש שנים לעלייתו לשלטון. הוא אמר כי בעבר נהגו רבים ללעוג לנבואותיו, "והיה זה, בראש וראשונה, העם היהודי שקיבל את נבואותי בהתפרצויות צחוק, כאשר אמרתי שיום אחד אקבל עלי את הנהגת המדינה והעם הגרמני, ואז אפתור גם את הבעיה היהודית. סבורני שגלי צחוק אלה של היהדות כבר נחנקו בינתיים בגרונם". בנוסף לכך, הפיהרר הנאצי "התנבא" אז כי אם היהודים יגרמו מלחמת עולם נוספת, תוצאתה תהיה "השמדת הגזע היהודי באירופה".

אבל יהודים המשיכו לצחוק על היטלר, עוזריו ומשטרו גם אחרי אותו נאום, כפי שאפשר ללמוד בין היתר מהפרק האחרון בספרה של אוסטרובר, המשרטט את דיוקנם של שני בדחנים - רובינשטיין, שהיה "הליצן של גטו ורשה", ויענקלה הרשקוביץ, שהיה זמר רחוב בגטו לודג'. רובינשטיין (ששמו הפרטי אינו ידוע) היה מסתובב בלבוש מלוכלך ובלוי ברחובות הגטו וסיפוריו השנונים על חיי המקום ועל הגרמנים כבשו את לבם של תושבים רבים, בהם ילדים. חלקם נתנו לו מטבעות הודות להלצותיו.

אחת המהתלות הקבועות של רובינשטיין עזרה לו להשביע את רעבונו:

הוא נהג להיכנס לבתי קפה בגטו ולדרוש שייתנו לו מזון ושתייה, ואם נדחתה בקשתו, פצח בצעקות "הלאה היטלר!" בעלי בתי הקפה, שחששו שהגרמנים ישמעו את הקריאה החתרנית ויסגרו את המקום, נענו לכל בקשותיו, כדי שישתתק. אותה קריאה השמיע רובינשטיין גם כשנתפס על ידי הגרמנים בעודו עומד בחוץ בשעת עוצר, ואלה ירו בו למוות.

אמירה ידועה שרובינשטיין השמיע שוב ושוב היתה "אלע גלאייך" (ביידיש: כולם שווים). האמירה נהפכה למטבע לשון בקרב התושבים, וגם היתה לשם של הצגה שהועלתה באחד התיאטראות בגטו. "האם היתה זאת אבחנה, נבואה או אזהרה, האם היה האיש משוגע או ששיחק את תפקיד המשוגע - איש לא ידע", כתב על רובינשטיין ניצול גטו ורשה מרסל רייך-רניצקי, שהיה לימים למבקר ספרות רב-השפעה בגרמניה, באוטוביוגרפיה שלו "החיים והספרות" (תרגום רחל בר-חיים, הוצאת דביר, 2004).

האם אכן היו "כולם שווים" בקרב היהודים בשואה, או שהיו ביניהם "שווים ושווים יותר"? אחרי השואה התעוררו מחלוקות עמוקות בחוגים יהודיים, בעקבות ביקורת שמתחו אינטלקטואלים כמו ראול הילברג

וחנה ארנדט על פעילותן של מועצות היהודים (יודנראט) בסיוע למכונת ההשמדה הנאצית, או על אישים יהודים מיוחסים, שקיבלו זכויות יתר. אחת התובנות המעניינות העולות ממחקרה של אוסטרובר נוגעת לכך שביקורת כזאת נשמעה עוד בזמן המאורעות עצמם, כפי שמלמד ההומור הרב שעסק ב"פרומינגטים" - יהודים שמילאו תפקידים בחסות הגרמנים וכך הצליחו לדאוג לעצמם להטבות.

אוסטרובר סוקרת שירים ומחזות סאטיריים שנכתבו והועלו בתיאטראות ובקברטים בגטאות ולעתים גם במחנות הריכוז, וכן קריקטורות שנוצרו באותם מקומות (ביניהן, למשל, אלה שיצר אריך לסקלי בגטו טרזין; מאחר שעבד כצייר שלטים, התאפשר לו אף לצייר בצבע). מיצירות אלה היא למדה ש"היתה ביקורת נוקבת על ראשי היודנראט ועל התנאים הטובים שהיו להם. עם זאת, הביקורת לא התמקדה רק בשיתוף הפעולה שלהם עם הגרמנים, אלא בעיקר בחוסר השוויוניות, בהתנהגותם מנקרת העיניים ובשיטות הפרוטקציה שהם הנהיגו. אין ספק שמבחינה סוציולוגית, ההצגות שלעגו להתנהגותם של ראשי הגטאות היו מעין 'שסתום ביטחון', שאיפשר לשחרר לחצים ולמתוח ביקורת בצורה סאטירית".

טיפות מים בתא הגזים

רוב הניצולים שעמם שוחחה אוסטרובר היו בזמן מלחמת העולם השנייה נערים או צעירים בתחילת שנות ה-20 לחייהם. לדעתה, אין ספק שלצעירים, ובמיוחד כאלה שלא היו הורים לילדים, היה קל יותר לשרוד באותן נסיבות, תוך התמודדות עם המוראות מבלי להתיימש. "כל המרואיינים היו בעלי חוש הומור עוד לפני השואה, שהעניק להם חיות וחיוניות. הם באו מבתים ומשפחות שבהם נהגו להסתכל על החיים באופן הומוריסטי, והרקע הזה סייע להם לשמור על אופטימיות. אף אחד מהם לא פיתח חוש הומור לראשונה בימי השואה".

נדמה שעד לפני כמה שנים פרסום ספר כמו שלך בישראל היה עלול להיתפש כבעייתי. לדעתך, האם הספר משקף שינוי כלשהו בשיח הישראלי של זיכרון השואה?

"אם זיכרון השואה הושתת בעבר על תפישה קולקטיבית, שבחנה את הגורל היהודי על פי התמונה הכללית, הרי במשך השנים חל מעבר לזיכרון אינדיווידואלי, לזיכרון של סיפורי חיים אישיים, ואז גם החלו להקשיב לניצולים שלא דיברו קודם לכן. העיסוק בהומור כמנגנון הגנה בשואה, כמו העניין הגובר בחיי התרבות ובחיי היום-יום של היהודים באותה עת, הוא חלק מהניסיון לשמוע את סיפורי הניצולים ולדעת כיצד הם הצליחו לשרוד".

אוסטרובר מזכירה כי עוד ב-1946 כתב הפסיכיאטר ויקטור פראנקל, ניצול אושוויץ, בספרו הידוע "האדם מחפש משמעות" (תרגום חיים איזק, הוצאת דביר, 1970), על "נצנוצים קלים של הומור" שהבליחו במחנות המוות הנאציים. פראנקל גם סיפר כיצד הופתעו הוא וחבריו כאשר הוכנסו למקלחות, ובמקום גז זלגו אליהם מלמעלה טיפות של מים רגילים: "הנה כי כן נהרסו אחת-אחת האשליות שעדיין השתעשעו בהן אחדים מאתנו, אך פתאום, שלא כצפוי, תקף על רובנו איזה חוש-הומור זעום. ידענו כי שוב לא היה לנו להפסיד כלום חוץ מחיינו הערומים עד-גיחוך. כשהתחילו המים זורמים מן המקלחות, התאמצנו כולנו להתבדר, לצחוק לעצמנו ולצחוק איש לרעהו. אחרי ככלות הכל: מים, מים ממש זרמו מן המזלפים". בהמשך הוסיף פראנקל: "תגובה לא תקינה על מצב לא תקין היא בגדר התנהגות תקינה".

• גם הגרמנים צחקו | ספר שיצא בגרמניה שואל על מה מעידות הבדיחות הפוליטיות שרווחו במדינה בימי הנאצים

